

reconstructed, the kind of cult attributes. The comparison of the data obtained with historical-ethnographical facts confirms that oaks with pig jaws in the trunks were realities of agrarian-trade heathen cult which most probably, was one of components of winter calendar rites of the Slavonic settlers in the Middle Subdnieper territory confined to winter solstice.

Одержано 12.04.89

ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО БОСПОРУ

О. О. Масленников

Назва статті відбиває кінцеву мету складного процесу комплексних досліджень.

Перший етап, природно, передбачає ознайомлення з територією, виявлення і поверховий огляд археологічних пам'яток, в тому числі і за допомогою аеро-й космозйомки. По тому, ретельне обстеження безпосередньо об'єктів, їх топографічних та мікрорельєфних особливостей, фіксація підйомного матеріалу й іноді палеоботанічний та інший біоаналіз. Нарешті — вибіркоче дорозкопкове вивчення за допомогою геофізичних методів (магніто- й електророзвідка). Завдяки їм уточнюються межі пам'ятки й в окремих випадках — можливий характер забудови. Обирається найбільш доцільне для розкопок місце.

Другий етап — власне розкопки, причому бажано різнотипних та різночасових поселень — на площах, достатніх для одержання обґрунтованих матеріалом-знахідками висновків щодо хронології й особливостей історії і планування.

Обробка результатів розкопок в майбутньому дозволяє визначити абсолютну або відносно надійну хронологію поселень й окремих будівельних періодів.

По тому, маючи вже більш-менш значні й різноманітні дані, можна братись до побудови схеми історичної типології поселень розглядуваного регіону. Оскільки в силу вкрай обмежених писемних джерел іншого шляху для вирішення поставлених завдань в умовах Боспору не існує.

При цьому важливо, щоб рівень наших знань був уже досить повним й відносно стабільним. Інакше кажучи, будь-які нові розкопки, природно коригуючи й доповнюючи, в цілому принципово не змінювали б основних уявлень. Досвід польових робіт переконує автора, що до основоположних, узагальнюючих досліджень з боспорської археології можна повертатись з періодичністю у чверть століття чи близько цього. Так, остання в часі (по суті — перша) спроба типологізації сільських поселень Боспору була здійснена І. Т. Кругликовою на межі 60 – 70-х рр.¹

Наступний етап — найскладніший та суперечливий: функціональна інтерпретація різних типів поселень. Тут на перше місце виступає аналіз не формальних ознак, а специфічних рис та особливостей, пошуки найбільш близьких історико-археологічних аналогій. І тут велику роль відіграє суб'єктивний фактор.

Разом з поселеннями необхідно обстежувати саму сільську територію, вивчати сліди розмежування давніх колодязів, шляхів, огорож і прикордонних смуг, вирішувати питання палеографії та палеокліматології.

Лише після цього, у загальному історичному контексті Боспору, із залученням писемних джерел (якщо вони є) можна підбивати підсумки, тобто реконструювати еволюцію організації всієї чи регіональної хори Боспорської держави.

З викладених тверджень, природно, випливає необхідність залучення до рішення цих завдань багатьох спеціалістів, копійка праця великих колективів. І ми цілком усвідомлюємо, що в цьому напрямку подолано лише незначний відрізок шляху.

Вивчення території, що в різні часи і різною мірою (точніше, розмірами) була хорою європейської частини Боспору, тобто в основному сучасного Керченського півострова, розпочалося давно.

Перші описи давніх валів і курганів сягають ще кінця XVII ст.², а ряду найкрупніших поселень на півдні і сході півострова — першої третини XIX ст.³ Окремі дуже незначні розвідки у Приазов'ї проводились наприкінці цього століття⁴. Деяка увага малим містам Боспору південної та південно-східної зон приділялась у довоєнні роки. Однак великомасштабні дослідження почалися з 50-х років. І тут ми перш за все повинні згадати добрим словом місцевого краєзнавця, невтомного розвідника давніх пам'яток В. В. Веселова. Саме ним відкрита більшість городищ та селищ півострова. Вирішальне значення мали багаторічні розкопки під керівництвом І. Т. Кругликової у 50–70-х роках і роботи на окремих пам'ятках інших експедицій. Комплексні дослідження хори продовжує Східно-Кримська експедиція автора.

Серед основних особливостей даного району відзначимо відносно непогану (за уявленнями Північного Причорномор'я) збереженість багатьох об'єктів. Певною мірою це обумовлено широким застосуванням каменю у будівництві. Разом із тим, саме це, а ще й кам'янистий, складний рельєф місцевості, особливості приморських районів, утруднює виділення поселень на аерофотознімках. Більш-менш добре видно межові огорожі. Рясне каміння дозволяє чіткіше виявляти (в тому числі і за допомогою магніторозвідки) кордони поселень і почасти їх планування до розкопок. Але близькість скальних порід материка є перепоною в цих розвідках. Територія і конфігурація городищ перших століть на топографічних картах читається здебільшого нечітко. Іноді вдається виміряти ширину і довжину оборонних стін, валів та ровів. Вже розкопані до цього часу площі на багатьох поселеннях досить великі. Так, досліджена майже третина городища Ілурат. Практично повністю розкопані центральні частини поселень Михайлівське, Ново-Відрадне, Семенівське і Генеральське-західне, Андріївка-південна. Приблизно половина — городища на мисі Зюк. Площі близько 1000 м² розкриті на поселеннях Крутий берег, Золоте-східне, Полянка, на селищах Золоте плато, Ак-Таш, Сазонівка. Досить значні розкопки велися також на городищах біля с.Ново-Миколаївка, на Чокракському мисі, в урочищі Артезіан, на Зеленому мисі, Салачик, Казантин-Східний, Мар'ївка, Марфівка. Відносно невеликі (до 300 м²) розкопки були закладені на ряді інших селищ та поселень (Генеральське-східне, Андріївка-північна, Тасуново та ін.).

В основу запропонованої класифікації поселень покладено принципи сполучення суто зовнішніх ознак (площа, конфігурація) та характеру його забудови (внутрішня організація обширу). Обидва вони об'єктивні, як правило, не випадкові і в свою чергу залежать від ряду факторів (природні умови, правовий і майновий стан населення, домобудівні традиції, ступінь зовнішньої безпеки).

Якщо ознака площі у цій класифікації зрозуміла, то відносно другого — необхідні пояснення. Йдеться не про будинки, а саме про принцип їх розташування. І тут треба говорити або про розсіяну, розпорошену, розосереджену забудову (хаотичну чи системну), або про суцільний єдиний комплекс будинків та подвір'їв. Можливі різні варіанти. Суцільна забудова передбачає присутність укріплень і в той же час обумовлена ними.

Насправді у більшості випадків риси другої ознаки важко визначити до початку розкопок. Але в тому-то й справа, що обидва ці фактори (площа й планування) взаємопов'язані, а наших знань вже досить для того, щоб застосувати закон аналогії. Інакше кажучи, там, де відсутній один компонент або

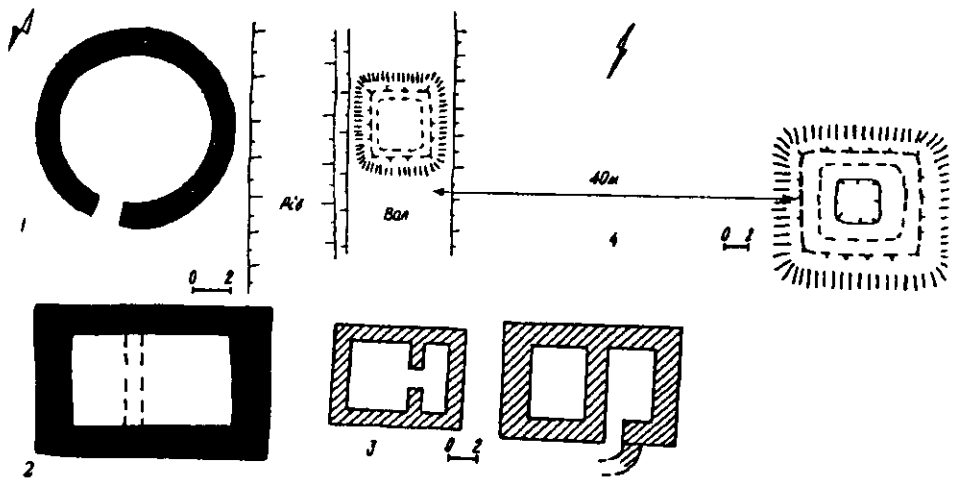

Рис. 1. Поселення типу I, вид перший. 1-2 — плани-схеми веж IV-III ст. до н. е. на узбережжі Азовського моря; 3 — плани-схеми будівель баштового типу на території Азіатського Боспору (I ст. до н. е. — I ст. н. е.); 4 — схема-план баштоподібних будівель біля Узунларського валу.

просто не вистачає його даних, допомагають аналогії з більш вивченими пам'ятками, що мають таку ж саму характеристику. Аналіз боспорських поселень переконує нас в тому, що особливості планування та забудови не випадкові, а повторюються у деяких однотипних за площею поселеннях. І навпаки, — схожі зовні поселення мають однакове планування. В умовах держави така стандартизація їх цілком природна.

Отже, типологічно усі відомі на сьогодні поселення Європейського Боспору можна розподілити за такими типами, видами та варіантами.

Перший тип — найпростіші поселення, абсолютно відокремлені будівлі. Нестандартний, але не рідкий випадок поселення, що складається з одного житлово-господарського блоку-будинку. Такі поселення добре представлені на території Азіатського Боспору⁶ (рис. 1, 3), а також відомі і на Європейському, хоча й менш вивчені. Це, насамперед, вежі або невеличкі форти поруч з Узунларським валом. Розміри двох із них, наскільки це дозволяють визначити дорозкопні виміри, 14×11 та 10×13 м (рис. 1, 4).

Декілька веж виявлено на скелястих підвищеннях поблизу узбережжя Азовського моря. Одна з них кругла, з діаметром підмурку 12 м і стіни 0,9 м, друга — розміром 8×13 м та шириною стін близько 1,6-2 м (рис. 1, 1-2). Численні аналогії їм у грецькому світі добре відомі⁷, а їх охоронно-вартівні функції очевидні.

Наступний вид поселень першого типу представляє ніби їх безпосередній розвиток — укріплені будинки баштового типу. Донедавна вони також були зафіксовані лише на Таманському півострові⁸ (рис. 2, 2-3). Зараз повна їх аналогія розкопана на мисі Чокракського озера (рис. 2, 1). Всі вони були центральними будівлями, мали міцні (до 2 м завтовшки) стіни, не нижче двох поверхів і площу від 365 до 440 м². Це або добре укріплені будинки землевласників, або резиденції царських намісників і т. п.

До другого типу відносяться поселення з розосередженою забудовою. Це варварські селища та грецькі села. На півострові налічується кілька сотень перших. Про наявність других можна гадати за аналогіями з Азіатським Боспором⁹.

Для селищ характерна хаотична забудова, за якої різні за площею і формою приміщення-будинки разом з господарськими ямами та зольниками ніби групуються в межах селища свого роду «кущами». Це чітко простежується за даними магніторозвідки і підтверджується розкопками. Рівень будівничої справи невисокий, укріплення відсутні, загальна площа досягає більше десятка гектарів (рис. 3; 4, 1-3).

Грецькі села існували лише поблизу великих міст біля узбережжя протоки. Прості, але правильні за плануванням (будинки розташовувались в ряд

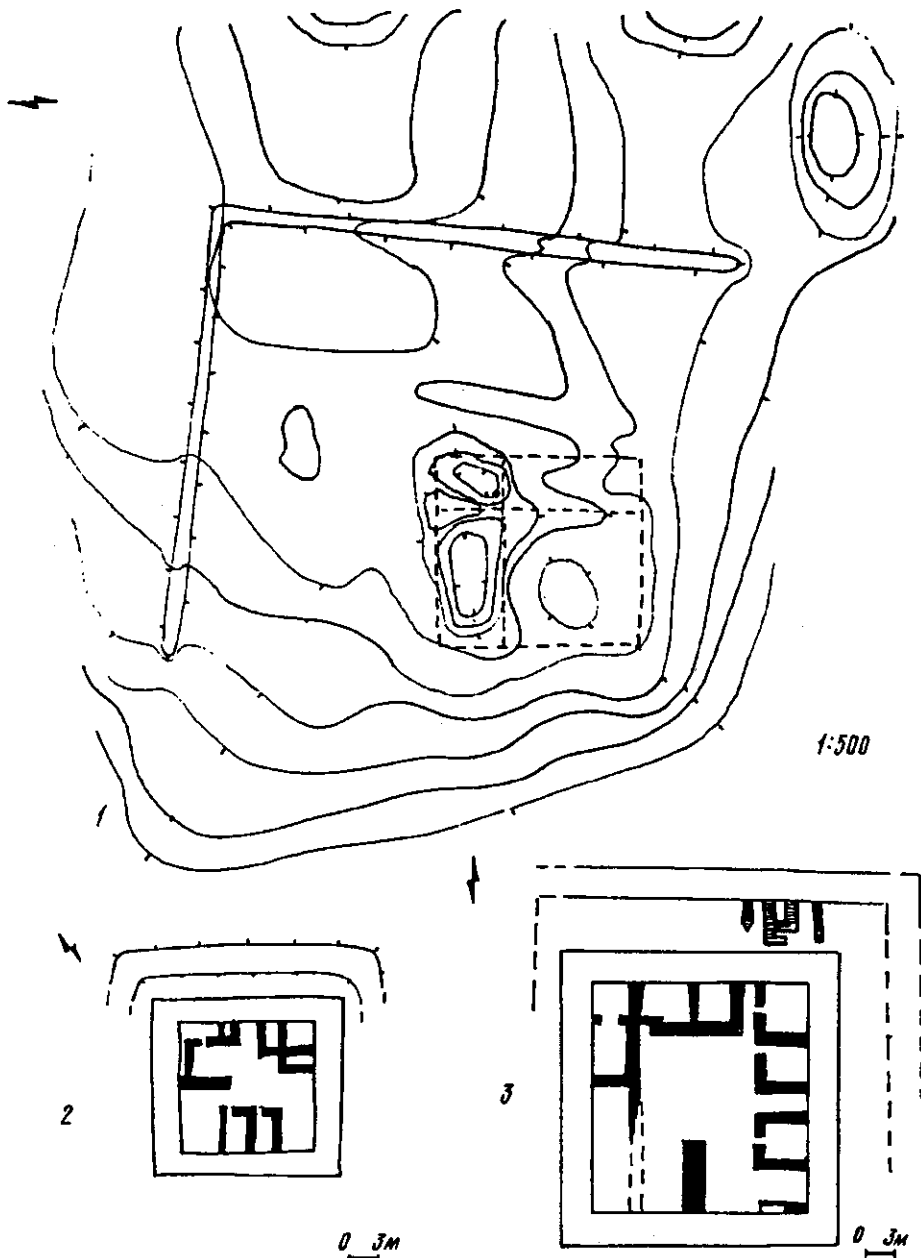

Рис. 2. Поселення типу I, вид другий. Будинки баштового типу. 1 — план поселення на Чокракському місці (IV–I ст. до н. е.). 2–3 — укріплені будинки баштового типу на Таманському півострові (садиба Хрисаліска та будинок на Семибратньому городищі).

або шахматкою на відстані 30–100 м. Якість будівельних робіт помітно вища, є криниці, зернові ями, дороги, більш різноманітні й багаті знахідки.

Обидва види непогано окреслюються за численними «плямами» розвалів каміння та знахідками кераміки на відносно рівних, особливо свіжорозораних, місцях, добре «читаються» на аерофотозйомці.

Третій тип поселень — поселення із суцільною, компактною забудовою. Він розпадається на два види й кілька варіантів і найкраще досліджений саме у Східному Криму. Як правило, ці городища легко віднаходять під час розвідок.

До першого виду відносяться поселення, приміщення в яких (будинки) групують навколо одного (рідше — двох) загального двору, утворюючи замк-

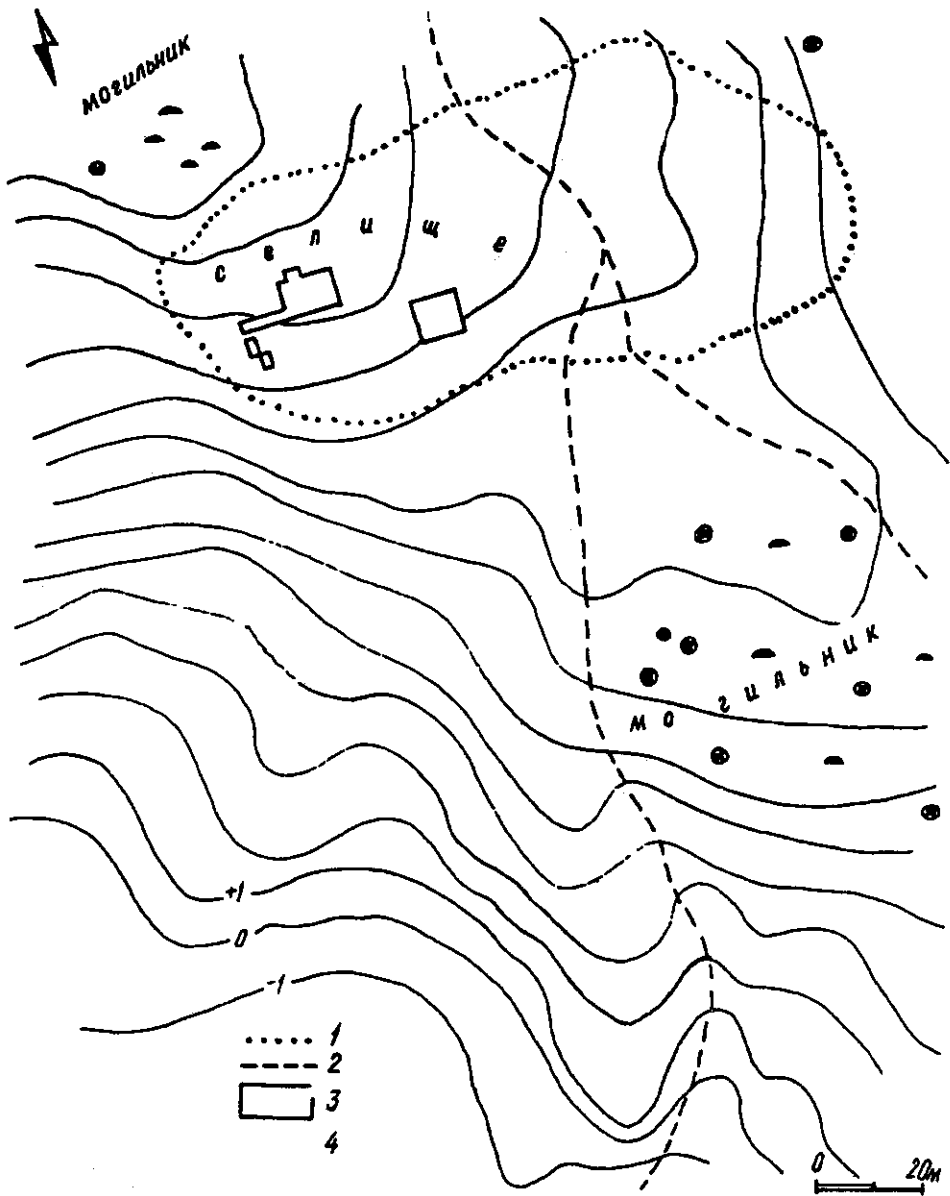

Рис. 3. План-схема селища IV—III ст. до н. е. Золоте-плато.

нений обшир. Загальні зовнішні стіни виконували одночасно і захисні функції. Це свого роду будинок-поселення. Стосовно Боспору можна говорити вже про кілька його хронологічних та типологічних варіантів.

Перший — можливо, поселення при східному схилі г.Опук, на жаль, погано збережене¹⁰ (рис. 5, 2). Потім — садиби: сільські (поселення біля с. Ново-Відрадне, шар II, біля сс. Героївське та Андріївка-південна) (рис. 5, 3) та міські (поблизу Мірмекія)¹¹ (рис. 5, 4). Їх площі коливаються в межах від 1137 до 3000 м². Це суто грецькі, на вигляд, будови з вежами, господарськими приміщеннями і т. п. Сюди ж можна віднести, за основним планувальним принципом, і дуже цікавий комплекс з декількох будівель на березі Азовського моря (поселення Генеральське-західне) (рис.6). Частина їх виконувала в основному житлові функції, частина — господарські. Досить складна система оборони складалася із веж, дворядних валів і ровів та особливих передових укріплень на сусідньому високому схилі. Численність знахідок, дуже

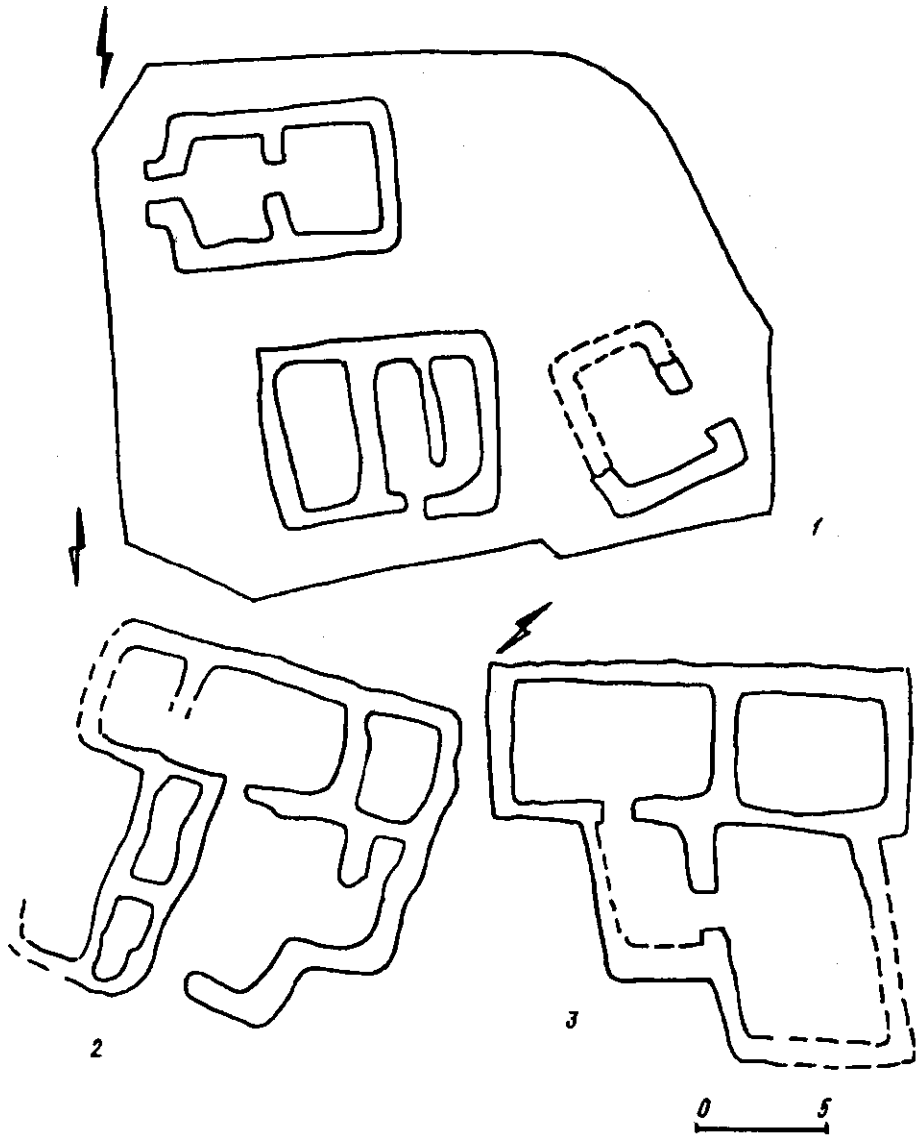

Рис. 4. Плани будинків на селищах Керченського півострова. 1 — Південно-Чурубаське поселення; 2 — селище Золоте-плато; 3 — селище Ак-Ташське.

високий рівень будівничої справи, виноробні, культові вівтарі, величезна зернова яма — все виокремлює дане поселення з сучасних йому пам'яток сільської території Боспору.

Наступний варіант (III) поселень цього виду пов'язаний з іншою добою. Всім їм властиве чітке, прямокутне планування з орієнтуванням (майже точно) за сторонами світу, розташування на верхів'ях схилів, над долинами та біля гирла річок, а також, можливо, поблизу давніх шляхів. Вони чудово «читаються» на місцевості розкопок і різняться від садиб більш компактною забудовою, відсутністю веж, товщиною стін та деякими іншими ознаками. Приміщення всередині, навкруги двору розташовувались у два, три або чотири ряди. Зрештою, це були «цитаделі», довкола яких розміщувались інші житлові та господарські будови, в свою чергу оточені ще однією лінією оборони: стіною або валом та ровом.

Однотипними можна вважати так звані «батареїки» Таманського півострова¹².

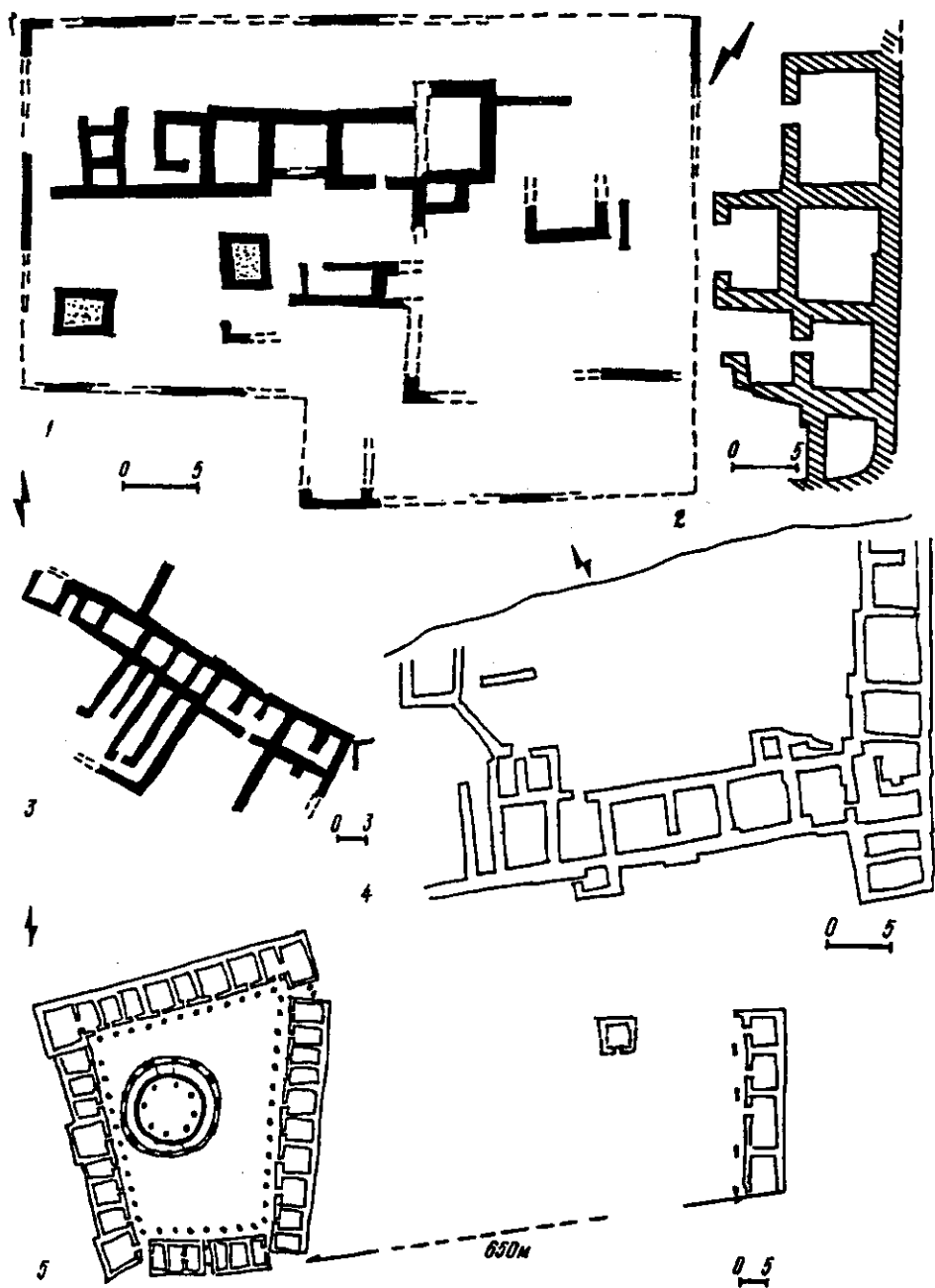

Рис. 5. Поселення третього типу першого виду (садиби, садибні комплекси, ранні поселення греків, храмові комплекси). 1 — заміська садиба елліністичної доби біля Мірмекія; 2 — будинок на поселенні Кіммерік, схил А. 3 — садиба IV—III ст. до н. е. біля с. Андріївка-південна; 4 — так званий архаїчний Торик; 5 — Таманський толос.

У залежності від площі центральної частини ці поселення поділяються на дві групи. Перша — з площею «цитаделі» від 550 до 850 м² (Ново-Відрадне, Михайлівське, Багерово-північне, Придорожнє) (рис. 7, 2–3). Друга — з площею більше 1500 м² (Артезіан, Темир-гора) (рис. 7, 1). Тут, очевидно, були й вежі, а зовнішні стіни були міцнішими.

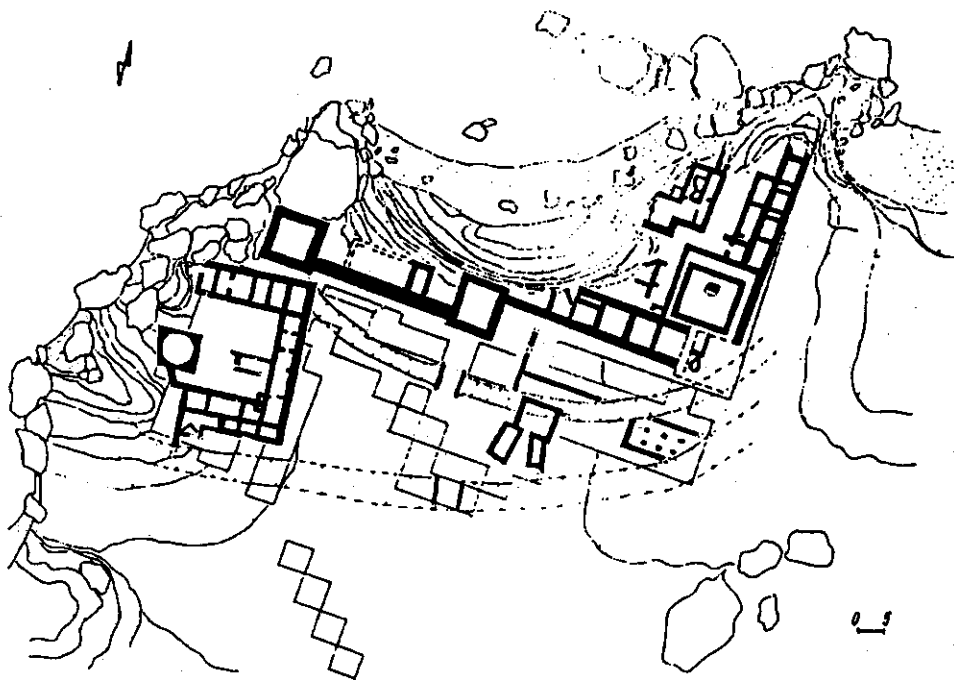

Рис. 6. Поселення Генеральське-західне (IV–III ст. до н. е.).

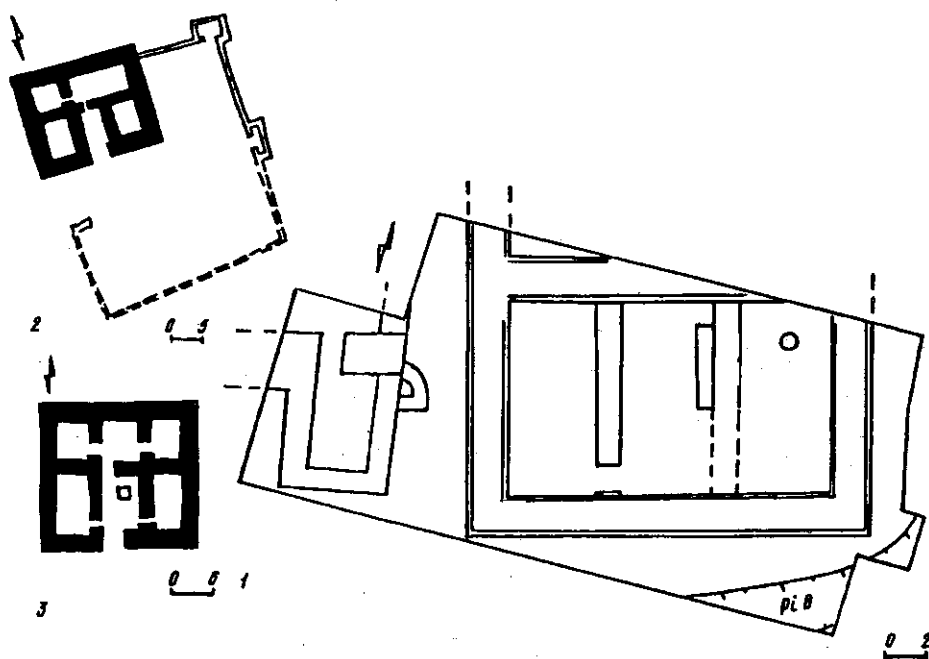

Рис. 7. Поселення третього типу другого виду, варіант II. 1 — поселення Артезіан; 2 — план-схема поселення біля с. Ново-Віградне (III забудовний період); 3 — план-схема поселення біля с. Михайлівське (I–III ст. н. е.).

За своїми функціями це скоріше укріплені пости на шляхах, невеликі фортеці або укріплені табори, розраховані на більш тривалий час, ніж садиби багатих землевласників. Численні близькі їм аналогії відомі у різних районах Римського світу¹³.

До поселень другого виду третього типу відносяться ті, що мають лінійне

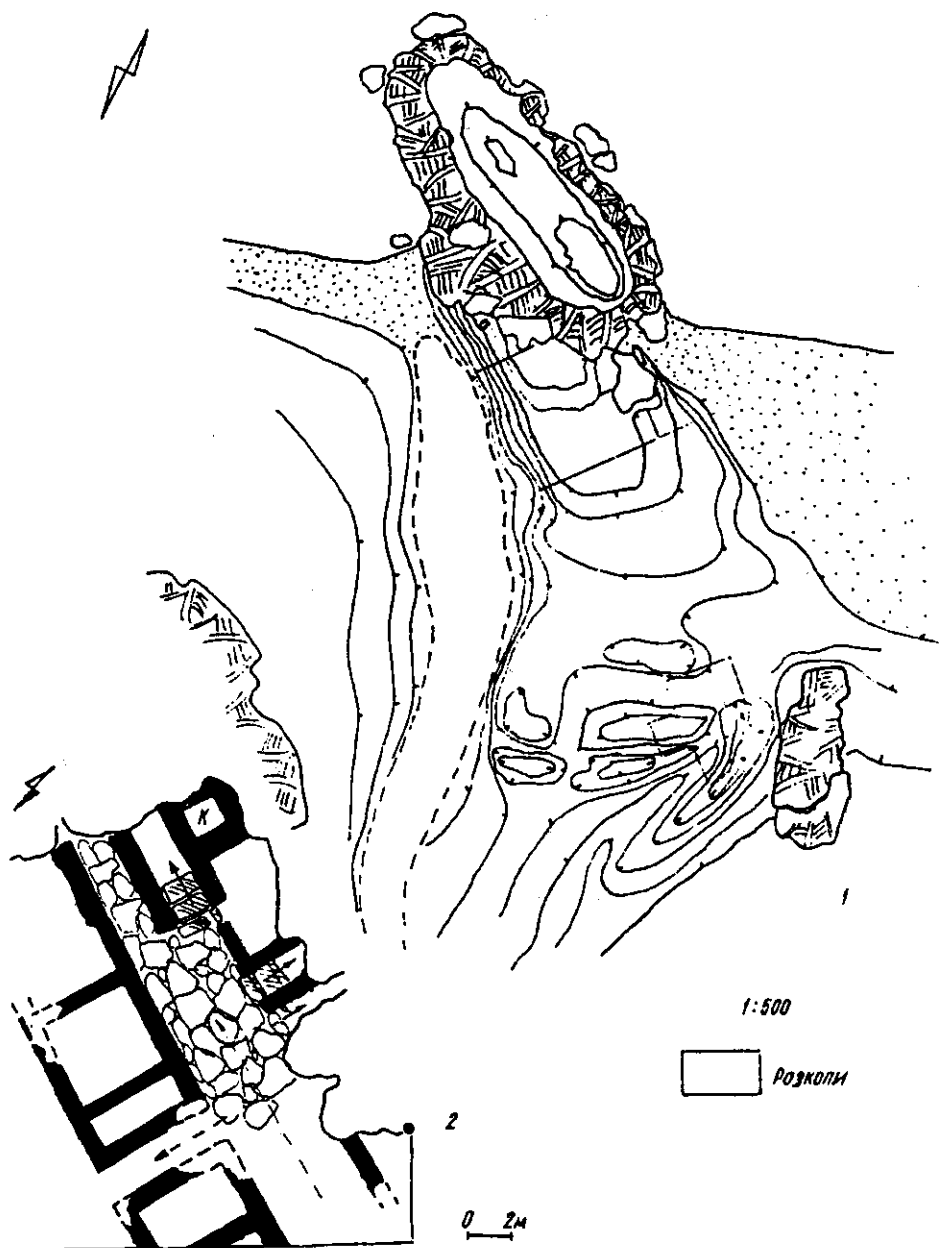

Рис. 8. Поселення третього типу другого виду, варіант I. Поселення Салачик (IV ст. до н. е. — VI ст. н. е.). 1 — топографічний план-схема; 2 — план будівельних залишків I ст. до н. е. — III ст. н. е. на основному розкопі.

планування внутрішньої забудови. Схожі за конструкцією будинки послідовно об'єднані в ряди блоків-квартирів або ліній. Це передбачає наявність вулиць, провулків, часто — терас. Такі поселення особливо характерні для Східного Криму і, очевидно, якимось чином пов'язані з традиціями пізньоскіфських городищ. Вивчені вони добре.

Їх природне укріплене становище на високих схилах та мисах доповнювалось досить міцними стінами з бастіонами й вежами, а також валами й ровами. Одноманітність планування та внутрішнього обладнання приміщень, скупченість, криволінійність стін, низька якість кладки — ось характерні риси цих поселень. Разом з тим, все це, поряд з одноманітними й небагатими знахідками, дозволяє зробити висновок про майнову і скоріше за все соціальну однорідність жителів цих городищ.

Найкрупніші, найукріпленіші і, по всьому, найзначиміші з них Ілурат і так званий Савроматій. В основному ж розбіжності стосуються лише розмірів площин. І тут легко відзначити певну закономірність, яка дозволяє виділити три варіанти всередині даного виду.

Перший — це невеликі городища площею 0,12—0,2 га (Бондаренково-північне, Кам'янка, Кьози, Салачик, Чурубаський маяк, Куль-Оба-західна, Атаманська гора) (рис. 8, 1-2).

Другий — поселення типу добре відомої Семенівки, площею близько 0,5 га. (Тасуново, Куль-Тепе-західне, Семенівка, Зелений мис, Бузкова бухта, Полянка, гора Опук, Глазівка, Порфмій (рис. 9, 1-3). І третій варіант — городища площею близько і більше 1 га. Це — Золоте-східне, Золоте, Гене-

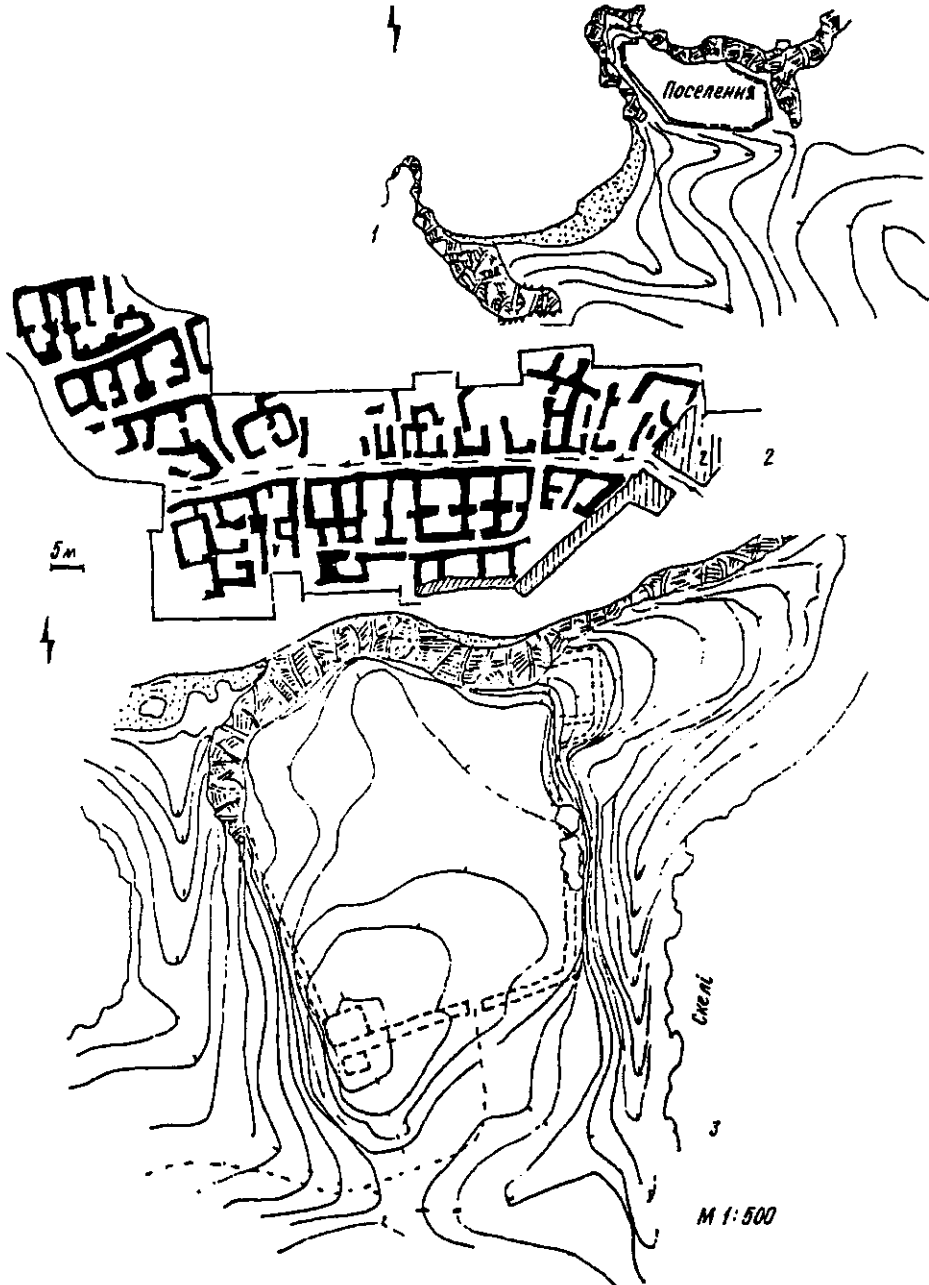

Рис. 9. Поселення третього типу другого виду, варіант II. 1-2 — поселення біля с. Семенівка; 3 — поселення Куль-Тепе-західне.

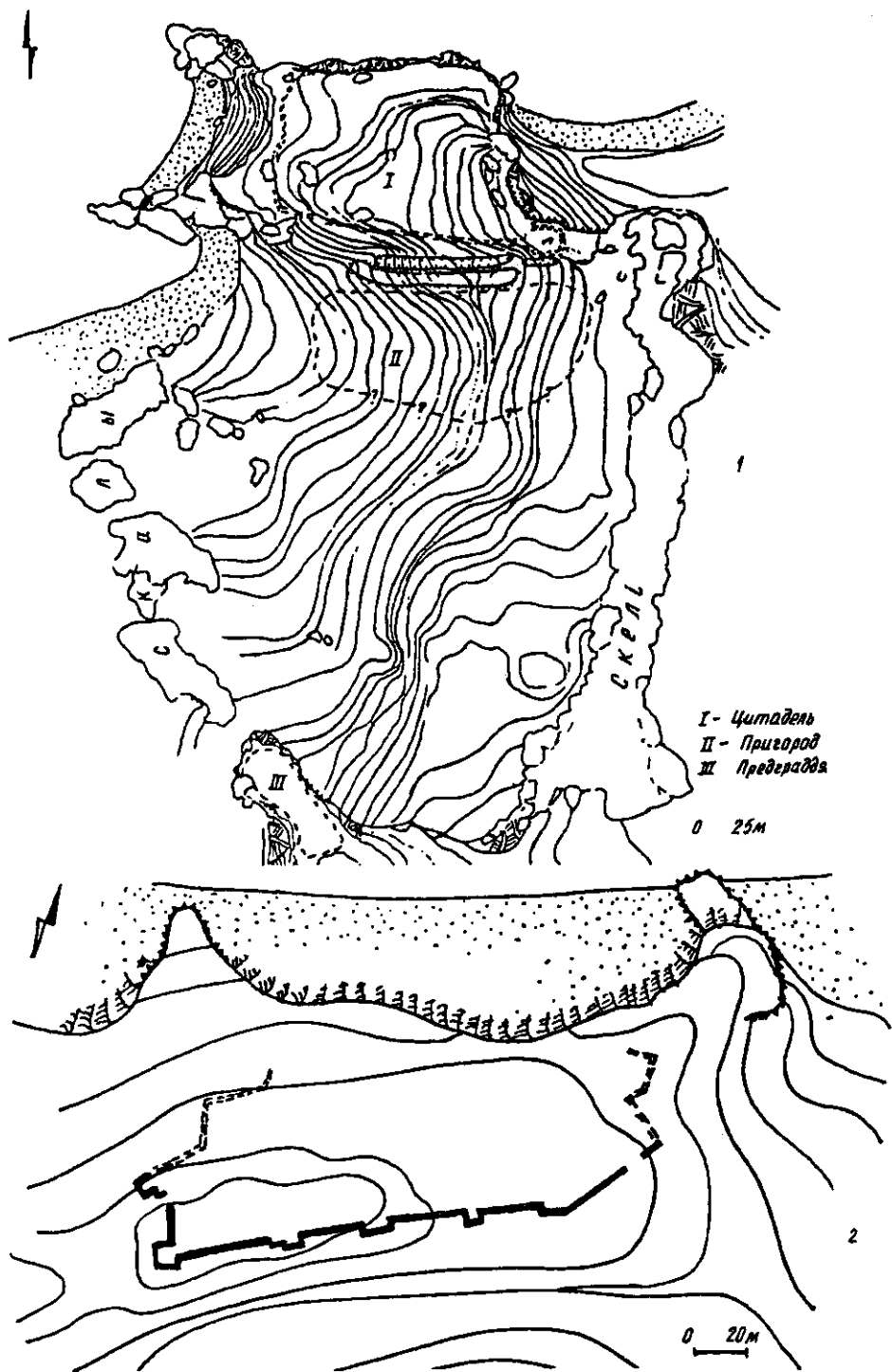

Рис. 10. Поселення третього типу другого виду, варіант III. 1 — поселення Генеральське-східне; 2 — поселення Золоте-східне (III-I ст. до н. е.).

ральське-східне, Туркмен, Андріївка-північна, Белінське, Зенонів Херсонес, Ілурат, Казантип-східний, Савроматій (рис. 10, 1-2).

При цьому в районі Кримського Приазов'я більшість поселень даного варіанту складалася ніби з двох-трьох частин. Основна, сильно укріплена «цитадель» на схилі, свого роду «приміська зона» перед нею, у долині, і пе-

редові укріплення — форти та загорожі на підступах до цієї долини. При виділенні варіантів за розрахункову бралася площа лише центральної частини. Таким чином найкрупніші городища утворювали складну систему своєрідних укріплених мікрорайонів.

Така на сьогодні типологія сільських поселень цієї частини Боспорської держави.

Тепер зіставимо отриману схему із даними хронології. При наявності спірних питань абсолютного датування ряду об'єктів, відносні рубежі існування практично всіх поселень не викликають ніякого сумніву.

Так, очевидно, спершу, але не раніше рубежа VI–V ст. до н. е. можна говорити лише про нечисленні грецькі селища поблизу найдавніших міст, заснованих на березі Керченської протоки (Пантікапей, Німфей). Вивчені вони (Героївське та, можливо, Південно-Чурубаське поселення) ще недостатньо. Не виключено, що більш віддалені грецькі поселення виглядали, як поселення типу III, вид I, тобто (Кіммерік, схил А) аналогічно архаїчному Торику¹⁴ (рис. 5, 1). Вигляд інших пізньоархаїчних поселень на узбережжі (миси Зюк, Казантип) та вглибині півострова (раніші шари Андріївки-південної, Чокракське джерело) не зрозумілий. Стосовно останніх — не визначено також етнічний склад їх населення. Решта території півострова лишалась на той час зоною кочів'їв місцевого, умовно скіфського населення (рис. 11).

Наприкінці першої чверті V ст. до н. е. всі вони тимчасово припиняють існування.

Значно складнішу картину являє організація сільської території в елліністичну добу (рис. 12). Саме з другої чверті IV ст. до н. е. і до кінця другої чверті III ст. до н. е. існує основна маса численних варварських селищ півострова (тип. II, вид II) та грецькі садиби (тип III, вид I, варіанти 1–2). Причому деякі з садиб існують навіть на початку I ст. до н. е. (Ново-Відрадне, поблизу Мірмекія).

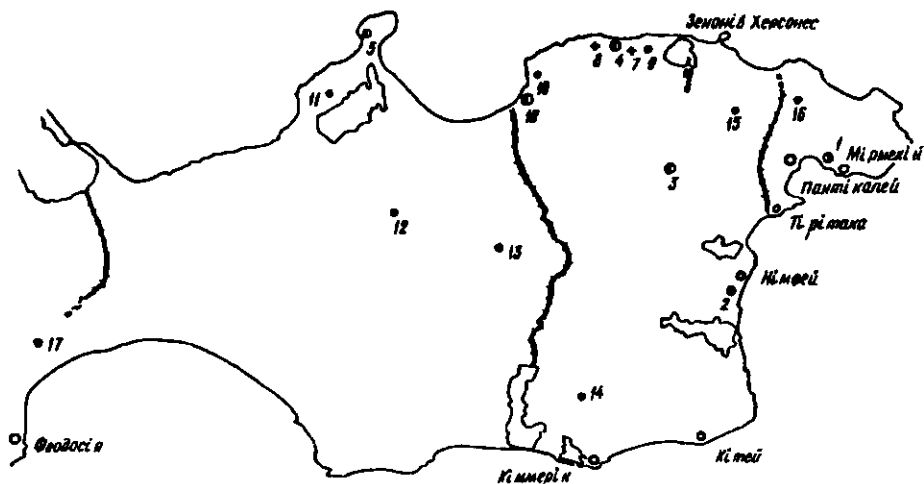
Одночасно існують і поселення першого типу, виду I та II. Це і згадані вежі на узбережжі Азовського моря і будинки баштового типу (Чокракський

1 — давні вали;
 2 — грецькі міста;
 3 — сільські поселення.

Рис. 11. Сільські поселення пізньоархаїчного часу. 1 — поселення біля с. Героївське; 2 — поселення на мисі Зюк; 3 — поселення на мисі Казантип; 4 — поселення Чокракське джерело; 5 — поселення Андріївка-південна; 6 — Південно-Чурубаське поселення; 7 — поселення на східному схилі г. Опук (схил А).

Умовні позначення: 1 — давні вали; 2 — грецькі міста; 3 — сільські поселення.

○	- 1.	●	- 6
○	- 2	+	- 7
○	- 3		
○	- 4		
■	- 5		

Рис. 12. Сільська територія Європейського Боспору в елліністичну добу. Поселення: 1 — садиба біля Мірмекія; 2 — садиба біля Німфея; 3 — Андріївка-південна; 4 — Генеральське-західне; 5 — Кизантип-західний; 6 — Чокракський мис; 7 — вежа в районі Генеральської бухти; 8 — вежа на узбережжі на захід від поселення Генеральське-західне; 9 — селище Бешара; 10 — селище Золоте-плато; 11 — селище Ак-Таш; 12 — Слосарівка; 13 — Мар'ївка; 14 — Мар'ївка; 15 — селище Придорожнє; 16 — селище Тархани; 17 — Жуковка.

Умовні позначення: 1 — давні вали; 2 — грецькі міста; 3 — приміські садиби; 4 — далекі садиби; 5 — укріплені будинки баншового типу; 6 — селища; 7 — вежі.

мис). Надійно датованих та зафіксованих слідів розмежування полів ми поки що не маємо.

Таким чином, з одного боку, на досить вузькій прибережній смузі ми і на той час бачимо майже класичну грецьку схему організації хори: приміські й віддалені садиби, з розташованими неподалік сторожовими вежами, сховищами¹⁵ (скоріше не від піратів, а від сусідів варварів), ускладнену резиденціями царя або його намісників і комплексом будов напівсадибного, напівкультового характеру, до того ж із значними торговельними функціями (поселення Генеральське-західне).

З іншого боку — сотні різноманітних варварських селищ як поруч із греками, так і вглибині, впритул до Центрального Криму. Можливо, ті з них, що були розташовані на Керченському півострові, навіть формально не входили до складу Боспорської держави і були пов'язані з нею лише економічно. Наскільки нам відомо, ця думка раніше не висловлювалась і, можливо, підтверджується дивною особливістю титулатури боспорських царів IV—III ст. до н. е., в якій скифи навіть не згадуються.

При виділенні цих двох зон сільської території Європейського Боспору за основу взято не тільки природні етнічні причини, але й, перш за все, господарські розбіжності. Інакше кажучи, для грецької зони, по всьому, було характерне інтенсивне, багатогалузеве (хліборобство, виноробство, рибна ловля) господарство, яке відповідало рівню розвитку грецької агрономічної науки. Для варварської зони — екстенсивне, в основному монокультурне землеробство та скотарство. Все це при досить значному товарообміні, торгівлі між ними. Останнє — безсумнівно, завдяки добре відомим писемним свідцтвам про боспорську хлібну торгівлю та численним знахідкам ке-

рамічної тари і предметів суто античного виробництва (посуд, теракоти і навіть монети) на селищах і в могильниках місцевого населення.

Суттєві зміни економічного, екологічного, етнічного та зовнішньополітичного плану відбуваються близько середини III ст. до н. е. Селища повсюдно щезають: гинуть або полишаються жителями¹⁶. Така ж доля спіткала й грецькі садиби із сторожовими вежами. Лише деякі з них, про які вже йшлося, були відновлені й проіснували ще одне-два століття.

Практично уся сільська територія, за винятком деяких приазовських районів, пустіє. Однак тут наприкінці III ст. до н. е. з'являються поселення третього типу, другого виду. Остаточо їх вигляд складається, щоправда, пізніше, ближче до рубежу I ст. до н. е. — I ст. н. е., хоча окремі поселення даної групи (Золоте-східне, Крутий Берег, Полянка) не доживають до цього часу. Їх загибель, як і пізньоелліністичних садіб та будинків баштового типу, відноситься до кінця II ст. до н. е., до 63 р. до н. е. і, очевидно, до середини — другої половини останньої чверті того ж століття. Всі ці рубежі виявлено і на довготривалих поселеннях (типу миса Зюк) та пов'язуються з деякими подіями боспорської історії.

Приблизно з середини I ст. до н. е. Боспор вступає у досить довгий та суперечливий період стабілізації і докорінної реорганізації всієї хори. Так, зокрема, на межі н. е. з'являються поселення першого виду, третього типу. Перебудовуються та відбудовуються знову городища усіх трьох варіантів другого виду того ж типу. Перші, найменші з них, були, як уже вказувалось, в основному фортами, фортецями та таборами-стоянками. Другі — своєрідні військові поселення. І ті, й інші різною мірою й обсягом об'єднували в собі військові та господарсько-адміністративні функції. Але найбільш характерними для цього часу були саме городища військових поселенців.

Практично поблизу всіх прибережних поселень цього типу й виду відзначено сліди розмежування земельних ділянок, які відносяться до перших століть н. е. Невеликі розміри ділянок (близько 3 га), їх внутрішня структура, місцезрештування й загальна кількість свідчать про їх можливу інтерпретацію як індивідуальних, умовно-власних володінь (наділів) воїнів-поселенців (катоїків, федератів і т. п.). Цікаво й те, що загальна кількість цих ділянок, за даними аерофотозйомки, наближається до кількості будинків-приміщень (тобто сімей) на ближніх поселеннях. Останню обставину легко визначити спираючись на відомі за розкопками площу й планування будинків, характер забудови й площі однотипних поселень. Абсолютно очевидно, що ці ділянки могли забезпечити їх власникам лише вкрай обмежений прожитковий мінімум. Всі інші необхідні та бажані матеріальні блага можна було одержати за рахунок інших галузей господарства, промислів (наприклад, сезонна рибна ловля), а головне, ймовірно, невеликої платні за військову сторожову службу. Тільки ця обставина допомагає зрозуміти відносно широкий розвиток на території хори європейського Боспору у перші століття н. е. товарно-грошових відносин (численні знахідки монет та монетних скарбів на поселеннях).

Конкретні умови цього землекористування нам невідомі, скоріше за все, початково земля належала боспорським царям.

Даних про існування великої земельної власності, окрім храмової та царської (типу римських вілл), ми поки що не маємо.

Настільки ж бездоказове, хоча й вірогідне, припущення про наявність у той же час особистого землевласництва серед боспорських міських жителів.

Поселення першого типу першого виду (сторожові вежі, форти) розташовувались тепер уздовж валу на кордоні держави, а також по узбережжю і слугували суто військовій меті. Існуванням цих рубежів надійно фіксується увесь Східний Крим у складі держави, хоча лише територія на схід від Узунларського валу і, можливо, поблизу Феодосії була найбільш економічно освоєна й заселена. Саме тут сконцентровано близько 90% всіх поселень перших століть н. е. Решта районів, очевидно, більшою мірою використовувались як пасовиська.

Всі поселення європейської хори утворювали складну, взаємопов'язану систему, яка спирається на мережу шляхів та прикордонних укріплень. При-

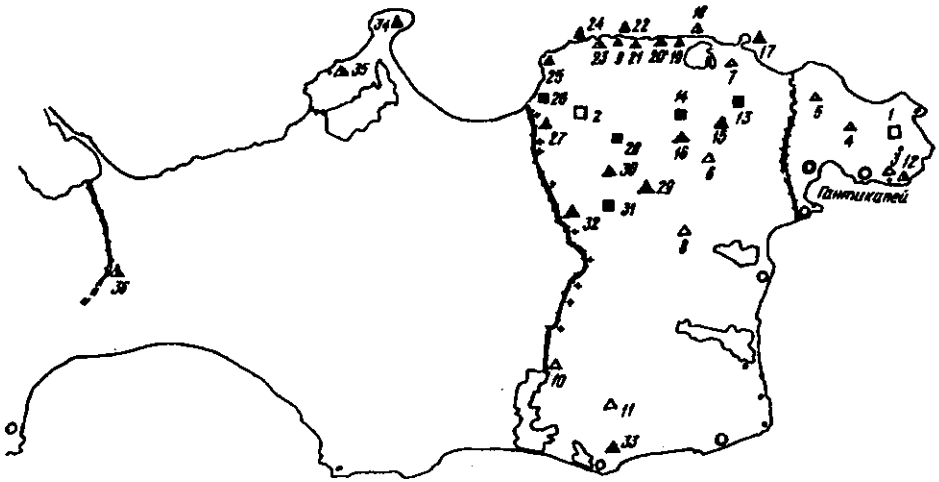

Рис. 13. Організація сільської території Європейського Боспору у III ст. до н. е. — IV ст. н. е.

Поселення:

1 — Темир-гора; 2 — Артезіан; 3 — Кам'янка; 4 — Бондаренково; 5 — Тархан; 6 — Куль-Оба-західна; 7 — Кьози; 8 — Чурубаський маяк; 9 — Салачик; 10 — Атаманська гора; 11 — Марфівка; 12 — Порфмій; 13 — Придорожнє; 14 — Багерово-північне; 15 — Туркмен; 16 — Андріївка-північна; 17 — Зенонів-Херсонес; 18 — Полянка; 19 — Зелений мис; 20 — Крутий Берег; 21 — Бузкова бухта; 22 — Генеральське-східнє; 23 — Куль-тепе; 24 — Золоте-східнє; 25 — Золоте; 26 — Ново-Відраднє; 27 — Белінське; 28 — Лібкнехтівка; 29 — Їлурат; 30 — Тасуново; 31 — Михайлівка; 32 — Ново-Миколаївка (Савроматій); 33 — гора Олук; 34 — Казантип-східний; 35 — Семенівка; 36 — Фронтове.

Умовні позначення:

1 — давні вали; 2 — міста; 3 — поселення третього типу першого виду; варіант 2 (група I); 4 — те ж саме, група II; 5 — поселення третього типу другого виду, варіант I; 6 — те ж саме, варіант II; 7 — те ж саме, варіант III; 8 — вежі біля валу; 9 — інші містечка, типологія яких не з'ясована.

чому поселення розташовувались у певній послідовності як відносно одне одного, так і відносно економічного і політичного центру господарства (міста біля протоки) (рис. 13).

Ця система надійно функціонувала до середини III ст. н. е., коли практично всі поселення третього типу першого виду і дуже багато — цього ж типу другого виду були зруйновані в результаті готських походів. На деяких життя потім ще тліло одне-два століття. (Ново-Відраднє, Їлурат). Разом з тим цілий ряд городищ у Приазов'ї практично не постраждав (Золоте-східнє у бухті, Генеральське-східнє, Зелений мис, мис Зюк) і спокійно проіснував до середини VI ст. н. е. Саме вони (з оточуючою територією) складали основу сільського господарства Європейського Боспору у пізньоантичний і ранньовізантійський час. Лише навала тюркомовних народів у другій половині цього століття призвела до їх остаточної загибелі.

На закінчення підкреслимо таке. Як відомо, основу економіки античних держав складало сільське господарство. Тому необхідність найкращої його організації у кожний конкретний період кінець-кінцем і визначала ті чи інші особливості їх політичної історії і державного устрою. Інакше кажучи, оптимальний спосіб господарювання обумовлював специфіку історичного розвитку. Ця думка, як відомо, вже не нова.

Одним з найбільш яскравих зовнішніх виявлень «слідів» способу господарювання є, в даному випадку, археологічно зафіксована організація сільсько-господарської території. Ось чому основні етапи її еволюції не випадково так нагадують загальноприйнятну періодизацію боспорської історії.

Примітки

- ¹ *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.—С. 145—149.
- ² *Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793—1794 гг. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань* // 300ИД, 1883.— Т. XIII.— С. 50 сл.
- ³ *Дюбрюкс П.* Описание развалин и следов древних городов и укреплений, некогда существовавших на европейском берегу Боспора Киммерийского, от входа в пролив, близ Еникальского маяка, до горы Олук включительно, при Черном море // 300ИД.— 1858.—Т. IV.
- ⁴ *Дирин А. А.* Мыс Зюк и сделанные на нем археологические находки // 300ИД.— 1896.— Т. XIX.—С. 123 сл.
- ⁵ *Марти Ю. Ю.* Городаища Боспора к югу от Керчи // ИТОИАЭ, 1928.— Т. 11.— С. 110 сл.
- ⁶ *Див.детальніше: Масленников А. А.* О типологии сельских поселений Боспора // СА.— 1989.— № 2.— С. 71.
- ⁷ *Література з цього питання досить численна. З найвідоміших назвемо: Nowicka M.* Les maisons a tour dans le monde gres.— Wroteslawe, 1975.— P.31—39; 61—69; *Osborne R.* Classical laudscspe nith figures.— L., 1987.— P. 663—67.
- ⁸ *Анфимов Н. В.* Новые данные к истории Азиатского Боспора // СА.— 1941.—№7.— С. 258; *Сокольский Н. И.* Таманский Толос и Резиденция Хрисалиска.—М., 1976.— С. 111—114.
- ⁹ *Алексеева Е. М.* К изучению сельских поселений вокруг Горгиппии // Горгиппия I.— Краснодар, 1980.— С. 18 сл.
- ¹⁰ *Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство Боспора.— С. 31—33.
- ¹¹ *Там же.*— С. 39—44; *Гайдукевич В. Ф.* Загородная сельская усадьба эллинистической эпохи в районе Мирмекия // Боспорские города. Ч. П.— Л., 1981.— С. 55,56.
- ¹² *Сокольский Н. И.* К истории северо-западной части Таманского полуострова в античную эпоху // VI Conference Internationale d'etates classique des paus socialistes.— София, 1963.— С. 20.
- ¹³ *Goodchild R. G.* The limes tripolitanus II IRS.— 1950.— P.32—34; *Мафкаров М.* Римската станция Виамата на Рилипопол-Ескус // Археология.— 1985.— №2.— С. 36—37; *Мафкаров М.* Казармата на прва Аврелианова кохорта в суб. радице // Археология.—1986.— №1.— С. 45—54.
- ¹⁴ *Онайко Н. О.* Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта.—М., 1980.— С. 10,60.
- ¹⁵ *Garlan J.* La defense du territoire a lepoque classigue // Finly M. J. ed. Problemes de la terre en Grece aneienne.—Paris, 1973.— P. 150—153; *Garlan J.* Gnerre et economic en Grece aneienne Plac Paul-Painleve.—Paris, 1989.—P. 101—103,115.
- ¹⁶ *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора.— С. 99—100.

Одержано 14.04.90.